«8D02307 – Қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасының докторанты Рамазанов Талгат Бекбулатовичтің философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «*Көркем мәтіндегі диалогтің лингвомәдени ерекшеліктері*» тақырыбындағы диссертациясының

АННОТАЦИЯСЫ

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Тіл – халықтың тарихы мен мәдениетінің, рухани және материалдық құндылықтарының көрінісі. Әр халықтың өмірі, салт-дәстүрі, дүниетанымы, тарихи оқиғалары мен қоғамдағы өзгерістері тіл арқылы көрініс табады. Бұл халықтың өзіндік ерекшеліктерін, әлемге деген көзқарасын, өмірлік тәжірибесін және ұлттық бірегейлігін айқындайды. Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты, себебі мәдениет тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі, тіл арқылы халықтың тарихы мен рухы сақталады.

Тіл өзінің шынайы болмысын қарым-қатынас барысында, диалогті табады. Платон мен Аристотель заманынан бері диалог тек танымал жанр мен әдіс қана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесін, оның психологиясы мен мінез-құлқын, ойлау логикасы мен ойын білдірудегі тілдік құралдарын зерттеудің қайнар көзі болып табылады.

Сөйлеу өмірден ажырамайды, ол адам қызметінің бір бөлігіне айналған. Диалогтік сөйлеу – бұл коммуниканттар арасындағы белгілі бір жағдайдағы қарым-қатынас кезінде пайда болатын сөйлеу қызметінің процесі әрі оның нәтижесі, яғни мәтін. Диалогті сөйлеу әрекеті ретінде зерттеуде прагматикалық және антропоөзектік көзқарастардың қолданылуы, осы орайда адамға, оның әртүрлі әлеуметтік, психологиялық және тұлғалық сипаттамаларына назар аудару бұл тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Тілді зерттеуде «тілдегі адамды» тану мақсаты алдыңғы қатарға жылжыды. Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі тіл иесінің қолданысындағы тілдің жүйелік және құрылымдық жағына емес, қатынас құралы ретіндегі қызметіне бағытталуымен сипатталады. Тілді тек тілдік бірліктер мен олардың өзара байланысының қатаң құрылымды жүйесі деп түсінуге болмайды, ол – қатысым құралы.

Диалог лингвистикалық және экстралингвистикалық тұрғыда өте күрделі категория деп саналады. Дәл осы диалогте ғана тілдік бірліктердің семантикалық мағыналары біріге келіп ерекше прагматикалық құрылым түзеді. Диалогті ұйымдастыру барысында тілден өзге барлық сыртқы факторларды өз бойына жинақтаған коммуникативтік орта қалыптасады. Осылармен байланысты тілдің әртүрлі деңгейіндегі тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері, сөйлеудің коммуникативті түрлері, прагматикалық мақсаты, сөйлеу актілері теориясы, сөйлесімдер мен мәтіндердің коммуникативті-прагматикалық категорияларының өзектілігі артып отыр.

Көркем мәтіннің ажырамас бөлігі диалог арқылы қазақ сөйлесіміне тән ұлттық ерекшеліктерді табу, диалог арқылы танылатын автордың тілдік тұлғасын анықтау диссертациялық жұмыстың өзектілігін арттыра түседі. Диалогті этномәдени бірлік ретінде қарастырудың мәні зор.

Біздің зерттеуіміздің арқауы мен негізгі ұстанымы – ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті жеке тілдік құралдар арқылы айшықтап бейнелейтін көркем мәтіннің ең негізгі құрамдас бөлігі – диалогті тұтастықта зерттеу. Осы тұтастық негізінде қазақ диалогіне тән негізгі сипаттарды анықтау.

Сондай-ақ қазақ көркем сөзінде диалогтер арқылы образ жасаудың тілдік табиғатын, көрінісі мен қолданысын, диалогтерді беруде өзге де ерекшеліктерді айқындау зерттеу жұмысының өзектілігін аңғартады.

Зерттеу нысаны. Көркем шығарма мәтіндеріндегі диалогтік дискурс үлгілері.

Зерттеу пәні. Көркем шығармалардағы диалогтік мәтіндердің ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – көркем мәтіндегі диалог арқылы танылатын этномәдени болмыс пен тілдік тұлғаны анықтау.

Алға қойған мақсатты орындау үшін мынадай нақты **міндеттер** белгіленді:

– көркем шығармадағы диалогтің құрылымдық-семантикалық, функционалды-коммуникативтік сипатын анықтау;

– прозалық және драмалық шығармалардағы метатанымдық диалогтің, поэзия және қарасөздегі диалогтік ойтолғамның қолданысын анықтау;

– айтыс және шешендік сөздер дискурсындағы диалогтік қатысымның ерекшеліктерін талдау;

– ұлттық бейвербалды амалдардағы диалогтік қатысымның үлгісін жасау;

– көркем диалог арқылы танылатын тілдік тұлғаны және тілдік тұлғаны ашуда қолданылатын стратегия мен тактиканы анықтау.

Зерттеудің дереккөзі. Зерттеудің дереккөзін көркем шығарма құрылымындағы диалогтік дискурстар құрайды. Атап айтқанда, А.Құнанбайұлы, М.Әуезов, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, Ә.Нұрпейісов, Қ.Ысқақ, С.Мұратбеков, Р.Отарбаев, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, І.Есенберлин, Ә.Тарази, М.Байғұт, К.Тоқаев, О.Бөкей, Н.Қапалбекұлы, О.Ахметов, С. Сматаев, Б.Мұқаев, Б.Нұржекеев, Қ.Сүйеніш, Ә.Балғожин, К.Толыбаев, Ш.Құмарова, К.Рахымжан, Ш.Бейсенова т.б. жазушылардың шығармаларынан және шешендік сөздер мен айтыстардан диалогтер жиналды. Жиналған тілдік бірліктің жалпы саны 5000-нан асады.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері. Зерттеу жұмысында әдеби туындылардағы сөйлеу актісі лингвистикалық тұрғыдан өңделген және кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті сөйлеу әдебіне сай болып, тілдің коммуникативті бірліктері ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып, мәнмәтіндік және прагматикалық сараптама үшін сипаттамалық әдіс, диалогтік сөйлесімдердің

қызметі мен құрылымын сараптауда құрылымдық-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық, функционалды-стилистикалық тұрғыдан кешенді талдау әдісі, мәтінді интерпретациялау әдісі қолданылды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ретінде:

– орыс тіл білімінде диалог теориясының негізін қалаған Ш.Балли, Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский, Е.Д.Поливанов, В.Н.Волошинов, В.В.Виноградов, М.И. Бахтин, Ю.В. Рождественский т.б. ғалымдардың еңбектері;

– қазақ тіл білімінде диалог теориясына қатысты алғашқы тұжырымдарын айтқан А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов еңбектері;

– диалогтің жалпы және жеке мәселелерін қарастырған Р.Әмір, З.Ахметжанова, Ә.Жүнісбек, З.Базарбаева, Х.Нұрмаханов, Г.Қажығалиева, Г.Имангалиева, Ж.Қаңлыбаева, А.Айтбенбетова, Д.Абдыкаримова, Г.Сәрсеке, М.Жұманазарова, А.Саденова еңбектері;

– мәтіннің түрлі аспектілерінің табиғатын тануға бағытталған Р.Сыздықова, Х.Кәрімов, М.Серғалиев, Б.Шалабай, Г.Смағұлова, Г.Әзімжанова, А.Таусоғарова, Ш.Мәжітаева, М.Ахметова, Г.Қосымова, К.Еңсебаева, С.Жусанбаева, Н.Ильясова, Ш.Елемесова, А.Аккузованың зерттеу еңбектері, газет мәтінін қарастырған Б.Момынова, Қ.Есеноваың, көркем мәтінді жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырған Ж.Қойшығұлова, С.Құнанбаеваның еңбектері;

– дискурс және тілдік тұлға мәселелеріне қатысты Н. Уәли, Г.Смағұлова, Ж.Манкеева, Қ.Есенова, З.Ерназарова, Б.Жұмағұлова, Г. Бүркітбаева, Д. Әлкебаева, А.Тымболова, Ж.М. Кеншінбаева, Ш.А. Нұрмышева, С.Б. Альпатина, Ш.Сабитова, Г. Мұратова, К.Садирова, А.Қасымбекова, Л. Ақтанова, А. Әділова, Ж.Ермекова, Ж.Саткенова, Ү.Анесова, А.Кушкимбаева, А.Жалалова еңбектері басшылыққа алынды.

Зерттеудің ауқымы мен болашағы. Диалог лингвистикалық және экстралингвистикалық тұрғыдан өте күрделі категория деп саналады. Тілдің шынайы мәні диалогте ғана ашылады. Осы орайда диалогтің тілдік табиғатын бірер ғылыми жұмыстың көлемінде ғана ашу мүмкін емес. Болашақта көркем мәтіннің сюжетті келетінін ескере отырып, драмадағы диалогті функционалды, коммуникативті аспектіде қарауға назар аударылады. Дүниенің инвариантты бейнесін танытатын қазақ сөзінің синергиясы мен энергиясы көркем мәтіндегі диалогтер арқылы танылады. Келешекте жиналған тілдік бірліктер базасы ұлғайтылып, осы тұрғыдан кешенді талдау жүргізіледі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысының жаңалықтары:

– қазақ мәтіндеріндегі диалогтер метатанымдық және этнотанымдық деп жіктеліп, Абай қарасөздері мен поэзиядағы диалогтер диалогтік ойтолғам деп аталды;

– гендерлік ерекшеліктерге қатысты тақырыптық аяның түрлері және инвективті лексиканың қолданысы, эмоционалды дискурсына қарай диалогтің түрлері ажыратылды;

– ұлттық бейвербалды амалдардағы диалогтік сипат анықталып, үлгісі жасалды;

– тарихи шығармалардағы диалог арқылы жазушының тілдік тұлғасы анықталды;

– диалогтегі тілдік тұлғаны анықтауға бағытталған тактика мен стратегия түрлері анықталды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен теориялық тұжырымдары қазақ тіл біліміндегі мәтінтану, сөйлеу актілері, дискурс, сондай-ақ диалог теориясында коммуникативті лингвистиканы, коммуникация теориясын жаңа мәліметтермен толықтырады. Көркем мәтіннің коммуникативті-прагматикалық әлеуетін айқындауда, автордың тілдік тұлғасын тануда аталған зерттеу жұмысын ғылыми дерек ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік құндылығы. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен ғылыми тұжырымдары жазушының тілдік тұлғасы мен көркемдік әлемін анықтауға, жазушылар тілінің сөздігін құрастыруға материал бола алады; қазақ тілінің ұлттық корпусын жасақтауда заманауи поэтикалық ішкорпус пен жазушылар ішкорпусына мәтіндік база ретінде қолдануға болады; инофондарға қазақ тілін диалогтік дискурс үлгілері арқылы оқытуға арналған электронды әдістемелік құралдар мен оқулықтар жазуда мәтіндік базаны толықтырады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

– Көркем шығармада автор кейіпкерді бейнелеуде диалогті төрт түрлі мақсатта жұмсайды: а) *кейіпкердің өзіне тән характерін сипаттау үшін; ә) кейіпкерді кеңістікпен тұтастыққа алып суреттеу үшін; б) диалогтегі кейіпкер сөзінің нақты қандай ситуацияда айтылғанын көрсету үшін; в) диалогтегі сөйлеуші кейіпкерлердің мінезін, ойын, сөзін нақты жағдаятқа байланысты әр қырынан толықтыру үшін.*

– Біз анықтаған *диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе* – тұтас бір синтаксистік құрылым. Олар мағыналық, құрылымдық және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты. Мұндай құрылымды күрделі синтаксистік тұтастық деп атауға болады. Мағыналық тұтастық *диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе* бойында сақталып отырады. Үш бөлікте де ортақ жай баяндалады.

– *Диалогтік ойтолғам* – автордың ішкі жан толғанысы оқырманмен диалог арқылы өрбіп, жарыққа шығуы. Диалогтік ойтолғамның монологтан өзіндік айырмашылықтары бар. Айталық, монологта автордың сөзі біркелкі, сұраусыз сөйлемдер арқылы іске асса, диалогтік ойтолғамда қаламгердің ішкі толғанысы оқырманға сауал бере отырып жарыққа шығады, яғни оқырман мен автор арасында айрықша диалогтік қарым-қатынас орнайды. Диалогтік ойтолғамда автор өзі қойған сұрауына кейде жауап беріп, кейде ашық қалдырады.

– Көркем шығармадағы диалогтің қызметі сан алуан. Ең негізгілері: ***көркемдік қызмет атқарады, яғни адам образын жасайды.*** *Бұл қызмет көркем шығарманың қуатын арттырып, кейіпкерді даралай түседі.*

Диалогтің ***графикалық ерекшеліктері*** *де белгілі бір қызмет атқарып, шығарманың бедерін айшықтайды.* ***Диалогтің сюжетті дамыту қызметі*** *- әңгіме сюжетін бейнелі түрде дамыту, оқиғаны баяндауды түрлендіру, жандандыру мақсатын көздейді.* ***Диалогтің мінездеу қызметі*** - кейіпкерлердің сөз саптауынан, екі кейіпкердің диалогтік қатысымға түсуінен, кейіпкерлердің дәрежесі мен қызметі арқылы танылып, *автор-кейіпкер-оқырман* үштігінің байланысы нығая түседі.

– Ұлттық салт-дәстүріміз бен материалдық мәдениет үлгілері арқылы да бейвербалды амалдар жасалып, диалогтік сипат орнайды. Аталған диалогтік сипат *әлеуметтік мән иеленген кинемалар* арқылы іске асады. Ұлттық бейвербалды амалдар коммуникативтік акт кезінде қосымша мәлімет берумен ғана шектелмейді, сонымен бірге коммуниканттардың дүниетанымы мен аялық білімінен де хабар береді.

– Тарихи романдар құрылымында диалог аса маңызды рөл атқарады. Себебі тарихи кейіпкерді адресатқа таныстырудың төте жолы – диалог. Ал осы диалогті құруда – жазушының шеберлігі байқалады. Ол шеберлік ханды-ханша, биді-бише, батырды-батырша сөйлетіп, сол тарихи кезеңнің сөз саптамын оқырман санасына жеткізумен өлшенеді.

Жарияланымдар туралы мәлімет. Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары шетелдік және отандық журналдарда 7 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 5 мақала, халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинақтарында 2 мақала жарияланды. Халықаралық ғылыми конференцияда 2 баяндама жасалды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, 3 тараудан, қорытынды мен пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.